

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Eşqin kanı Qarabağdır!

V BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ SİMPOZİUMU

MATERİALLARI

2022-ci il Şuşa ilinə həsr olunur.
Quzanlı/Ağdam, 17-19 may 2022-ci il

Hazırlayanlar:

Şəhla XƏLİLLİ
Fariz XƏLİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Aşkın kâni Karabağdır!

V. ULUSLARARASI HAMZA NİGARİ SEMPOZYUMU

BİLDİRİLERİ

2022 - Şuşa yılına armağan olunur.
Guzanlı/Ağdam 17-19 Mayıs 2022

Editörler:

Şehla HALİLLİ
Fariz HALİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Garabagh is Land of Love!

5TH INTERNATIONAL HAMZA NIGARI SYMPOSIUM

PROCCEDINGS

Dedicated to the Shusha/2022 year.
Guzanli/Aghdam, 17-19 May 2022

Editors:

Shahla KHALILLI
Fariz KHALILLI
Metin HAKVERDIOGLU

Kitabın məzmunu "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Tərcümələr Aysel Allahverdiyeva, Şölə Bayramova, Səma Alməmmədli, Naridə Qasımovanındır.

V Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu (17-19 may 2022 - Ağdam/Quzanlı) Materialları (Hazırlayanlar: Şəhla Xəlilli, Fəriz Xəlilli, Metin Hakverdioğlu). İki cildə, I cild. Bakı: im.print, 2022, 452 səh.

17-19 may 2022-ci ildə Ağdam rayonunun Quzanlı qəsəbəsində Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı, "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti Amasiya Universiteti və Ağdam Rayon İcra Hakimiyyətinin təşkilatçılığı ilə 2022-ci il "Şuşa İli" nə həsr edilən Beşinci Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu keçirilib. Simpoziumda çıxış edən alim və tədqiqatçıların məqalələri bu kitabda toplanıb və nəşr edilib.

Üz qabığındakı rəsmi müəllifi Gülqədəm Nağıyevadır.

Dizayner: İntiqam Məhəmmədli
Fotoqraf: Anar Həbibov

© "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

ISBN: 978-9952-8412-2-0

MÜNDƏRİCAT

<i>Dos.Dr. Lalə MƏMMƏDOVA, Dos.Dr. Elfanə QASIMOVA, Nəriminə NAMAZOVA</i> <i>Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti</i> <i>Qarabağda maddi mədəni irsimiz-doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.226.</i>	<i>226</i>
<i>Alleytar ƏBİLOVA - Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi</i> <i>Mədəniyyətimizi dünyaya tanıtdıran Qarabağ inciləri.....</i>	<i>234</i>
<i>Prof.Dr. Kübra ƏLİYEVƏ - AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu</i> <i>XIX əsrin axırı - XX əsrdə Qarabağ-Şuşa muğamın mərkəzi kimi</i> <i>doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.241.</i>	<i>241</i>
<i>Dr. Назмин ДЖАФАРОВА - Отдел информации аппарата Президиума НАНА</i> <i>Перспективы создания в Шуше Дома-Музея Джаббара Гарьядыоглу для</i> <i>Развития Музыкального Туризма - doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.252.</i>	<i>252</i>
<i>Dos.Dr. Aybəniz RƏHİMOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu</i> <i>Qulam Məmmədli təzkiəsində şuşalı sənətkarlar</i>	<i>260</i>
<i>Şəhla XƏLİLLİ - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu</i> <i>Qarabağlı Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"sinin paleoqrafik və tekstoloji təhlili</i> <i>doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.267.</i>	<i>267</i>
<i>Dos.Dr. Zərifə CAVADOVA - ADPU-nun Şamaxı filialı</i> <i>Azərbaycançılıq konsepsiyasının Vətən Müharibəsindəki qələbəmizə gedən yolda rolu.....</i>	<i>272</i>
<i>Aygün ZEYNALOVA - AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu</i> <i>Şuşada toxuculuq və xalçaçılıq</i>	<i>277</i>
<i>Dos.Dr. Səba NAMAZOVA - Gəncə Dövlət Universiteti</i> <i>Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının Qarabağ dövrü</i> <i>doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.285.</i>	<i>285</i>
<i>Dos.Dr. Aygül HACIYEVƏ - AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu</i> <i>Eposlar xalqın milli-mənəvi ensiklopediyasıdır</i>	<i>291</i>
<i>Şəbnəm ƏLİYEVƏ - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti</i> <i>Şuşada dini tikililər - doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.294.</i>	<i>294</i>
<i>Dos.Dr. Sevil KƏRİMOVA - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti</i> <i>Azərbaycan rəngkarlığında Süvari motivinin ikonografiyası.....</i>	<i>302</i>
<i>Dr. Gözəl BAXŞƏLİ - M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası</i> <i>Xudu müəllim: Vətən sevdalısı böyük insan.....</i>	<i>318</i>
<i>Dos.Dr. Həbibə ƏLİYEVƏ - AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi</i> <i>Şirvanda İslam təriqət tikililərindən günümüzdə çatan örnəklər</i> <i>doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.322.</i>	<i>322</i>
<i>İlahə SADIQOVA - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti</i> <i>Qədim Azərbaycanda ailə-nikah münasibətləri.....</i>	<i>336</i>
<i>Prof.Dr. Pərvanə BƏKİRQIZI İSAYEVƏ -</i>	

ŞİRVANDA İSLAM TƏRİQƏT TİKLİLƏRİNDƏN GÜNÜMÜZƏ ÇATAN ÖRNƏKLƏR

Examples of Islamic Sect Buildings in Shirvan that have Survived to the Present Day

Dos.Dr. Həbibə Əliyeva

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.322.

Xülasə

İslam təsəvvüfünün tarixinə nəzər salındıqda, müsəlman dünyasında XI-XVI əsrlər arasında intişar edən Əxilik, Rifailik, Mövlanəlik, Bədəvilik, Nəqşibəndilik, Bekdaşilik, Sünbülüyə, Xəlvətiyyə, Qədiriyyə, Səədiyyə, Gülşənilik, Qələndəriyyə və Ələviyyə kimi sufi təriqətlərinin cəmiyyətdə rolu və mövqeyi, islam dünyası ilə sosial-siyasi, mədəni birliyi ilə tanış oluruq. Müsəlman ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da sufi təriqətlərinin mövcudluğu, sufi cəmiyyətlərinə başçılıq edən şəxslərin fəaliyyət göstərdikləri mərkəzlərdə qalmış yeganə daş kitabələr onlar haqqında maraqlı məlumatlar verir. Azərbaycanın Şirvanşahlar dönməsinə aid olan epigrafik kitabələri ilə seçilən, islamdakı təriqət sahənlərinin xatirəsinə inşa olunmuş türbələr günümüzdə qədər gəlib çatan abidələr sırasındadır. Araşdırdığımız tarixi-dini tiklilərimiz sayca az olsada, aralarında çox önəmli mənbə rolunu oynayan kitabələrində din xadimləri, sufi şeyxlərinin mədəni-sosial həyatdakı mövqeyləri öz əksini tapmışdır.

Məqalədə Şirvanşahlar dönməsində islam memarlığının günümüzdə çatan örnəkləri - karvan - ticarət yolları üzərində inşa oluna Azərbaycanda ən iri xanəqahda görkəmli piri, sufi Şeyxi Pir Hüseynə aid türbə kaşılarında qalmış kitabəsi (XI əsr), Şabranda şeyxlərin məliki, zahidlərin qütbü Seyx Əba Bəkir (1197/98) abidəsi, Şamaxının Göylər kəndində sufilərə məxsus dini mərkəzlərdən biri sayılan xanəqahda tək qalan Piri Mərdikan türbəsi (1203/04) və Avaxıl kəndində xəlvəti sufi məktəbinin banisi Əbu Siracəddin Ömər Avaxılıyə aid yeganə qalan kitabəsi, Bakıda xəlvətliyə cəmiyyətinin ikinci piri, təriqətin yaxın və orta şərqdə ən böyük təmsilçisi, Azərbaycanın mütəfəkkir alimi Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi (XV əsr), Mərəzədə Seyid İbrahimin mürüdi "Diri baba" adlanan məqbərəsi (1402/03), Ağsuda övliyalar qütbü Şeyx Dursun ibn Əhməd Padarı (XV əsr), Qubada Ağbil türbələri - Şeyx Məzyəd və onun oğlu şah Murad (XVI əsr), Şamaxıda Dədəgünəş kəndində "Piri Sultan Dədəgünəş" məqbərəsi (1602/03) və döqquz ədəd Kəlxaxana (XVII əsr) türbələri Azərbaycan elmi-fəlsəfi fikir tarixində, islam -fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayan ən nüfuzlu şəxsiyyətlərin xatirəsinə inşa olunan türbələrdə yerləşdirilən kitabələrdəki təriqət sahənlərinə verilən titullar və sifət dərəcələri, islam coğrafiyasında öz ideyalarını təbliğ etməklə cəmiyyətin sosial-siyasi, mədəni və dini tarixində mühüm rollarından bəhs edilir.

Açar sözlər: Şirvan, islamda təriqətlər, Şirvanşahlar, sufi şeyxləri, türbələr, kitabələr

Abstract

When we look at the history of Islam, we get acquainted with the role and position of Sufi sects, such as Ahis, Rifa'i, Movlana, Badawiyya, Naqshbandi, Bektashi order, Sunbuliyya, Khalwati order, Qadiriyya, Saadiyya, Gulshani, Qalandariyya and Alaviyya, which spread between the 11th-16th centuries in the Muslim world, and their socio-political and cultural unity with the Islamic world. As in Muslim countries, the only stone inscriptions left in the centers where the leaders of Sufi communities operate provide interesting information about the existence of Sufi sects in Azerbaijan. The tombs that were built in memory of the followers of Islamic sects and distinguished by epigraphic inscriptions of the Shirvanshahs period of Azerbaijan are among the monuments that have survived to the present day. Although the number of historical and religious buildings we have studied is small, the inscriptions that play the role of a very important source among them reflect the positions of religious figures and Sufi sheikhs in cultural and social life.

The article deals with the surviving examples of Islamic architecture during the Shirvanshahs' reign - the inscription on the tombstones of the prominent pir, Sufi Sheikh Pir Husein (11th century) in the largest khanqah in Azerbaijan, Monument to Sheikh Aba Bakir (1197/98), the followers of sheikhs and the pole of ascetics in Shabran, which were built on caravan trade routes, Piri Mardakan tomb left alone in the khanqah, one of the Sufi religious centers in Goylar village of Shamakhi (1203/04), the only surviving inscription of Abu Sirajaddin Omar Avakhili, the founder of the secret Sufi school in Avakhil village, the second wise man of the secret society in Baku, the great representative of the sect in the Near and Middle East, the tomb of the Azerbaijani scientist Seyid Yahya Bakuvi (15th century), the Mausoleum of Sayyid Ibrahim called "Diri baba" (1402/03) in Mereze, the pole of sacred in Agsu Sheikh Dursun ibn Ahmad Padari (15th century), Agbil tombs in Guba - Sheikh Mazyad and his son Shah Murad (16th century), "Piri Sultan Dadagunash" Mausoleum (1602/03) and nine tombs of Kalakhana (17th century) in Dadagunash village in Shamakhi, titles given to the followers of the sect in the inscriptions placed in the tombs built in memory of the most influential figures who played an important role in the history of scientific and philosophical thought in Azerbaijan, in the formation of the Islamic-philosophical worldview, important roles in the socio-political, cultural and religious history of society by promoting their ideas in Islamic geography.

Key words: Shirvan, sects in Islam, Shirvanshahs, Sufi sheikhs, tombs, inscriptions

Giriş. Bütün islam dünyasında olduğu kimi Azərbaycanda VII əsrin sonu- VIII əsrin əvvəllərində Böyük Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılması nəticəsində islam dinin yayılması maddi və mənəvi mədəniyyətimizdə əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu (Bünyadov, 1989:137). Beləliklə, maddi və mənəvi mədəniyyətdə ümumislam çalarları meydana çıxdı. Tədqiqatçılar islam ölkələrində olduğu kimi ilk orta çağlardan Azərbaycanın Şirvan bölgəsində cərəyan edən bir neçə məzhəb, təriqətlər haqqında geniş məlumat verir (Bünyadov, 1989: 195,268-284).

Aparığımız tədqiqatlar nəticəsində söyləmək olar ki, Azərbaycan coğrafiyasında islam dini ilə bağlı sufi cərəyanlarından şaxələnən Əxililik, Rifailik, Mövlanəlik, Bədəvilik, Nəqşibəndilik, Bekdaşilik, Sünbüliyyəlik, Hürufilik, Xəlvətilik, Qədiriyyəlik, Səədilik, Gülşənilik, Qələndərilik və Ələvilik kimi təriqətlərin yaranmasına meydan

olmuşdur. Bu təriqətlərin bir çoxu Şirvanşahlar dövlətinin əsas şəhərlərində - Şamaxıda, Dərbənddə, Bakıda, Qubada və digər Şirvan ərazilərində uzun illər geniş təşəkkül tapmışdır (Bünyadov, 2007: 269-284). Orta çağlardan təriqətlərin bəziləri daha böyük təkamül yolu keçərək digər qonşu ölkələrə geniş yayılmışdır. IX-X əsrlərdə başlayan sufi cəryanları Azərbaycanın dini tarixində və mədəniyyətində böyük təsirə malik olmuş, bir çox sahələrdə özünün özəl xüsusiyyətlərini biruzə vermişdir (Rıhtım, 2005: 264). Əsasən Şirvandan qaynaqlanan bəzi təriqətlər Yaxın Şərqi mənəvi dünyasına yayılmışdır. İslam coğrafiyasında Şirvan maddi və mənəvi mədəniyyət mərkəzinə çevrilməklə, həm də müxtəlif təriqətlərin, dini-fəlsəfi ideologiyaların, mənəvi və əxlaqi mədəniyyətin, ədəbiyyatın və incəsənətin, sənətkarlığın inkişafında tarixi əhəmiyyət daşımışdır. Azərbaycanda din tarixini araşdırarkən, Şirvanda təriqət başçılarının ünvanına inşa olunmuş türbələrdə həkk oluna kitabələr vasitəsi ilə bizə bəlli olur ki, mükəmməl təhsil görmüş görkəmli şəxsiyyətlər qədim və orta əsrlər tarixində islam mədəniyyətinə, elminə və incəsənətinə ən böyük töhfələr vermişdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəxsiyyətlər elmin ən müxtəlif sahələrində, ən yüksək zirvəni fəth etmiş dahi Şeyxlər olmuşdurlar. Bu müqəddəs ismi qazanan şəxsiyyətlərin sayəsində din və təriqətlər böyük təkamül yolu keçmişdir. Azərbaycan ərazisində, əsasən isə Şirvan bölgəsi qədim dini mərkəzlərdən olmaqla yanaşı, həm də müxtəlif təriqət ocaqlarından biri kimi fəaliyyət göstərmişdir (Nemətova, 1959: 142). Hələ, 743-cü ildə Şirvanın paytaxtı Şamaxıda inşa olunan ilk Cümə məscidinin binasında islam dinin yayılmasının böyük rolu olmuşdur. Bundan sonra Şirvanşahlar dönməndə Şirvan ərazilərində islam təriqət mərkəzləri kimi tanınan məscidlərin, mədrəsələrin, xanagahların, təkyələrin, türbələrin, məqbərələrin, zaviyələrin, ribatların, pirlərin və dərgahların öz milli memarlıq xüsusiyyətləri vardır (Aliyeva 2021: 43-48).

Orta əsrlərdə Şamaxı şəhəri Azərbaycan Şirvanşahlar dövlətinin mərkəzi kimi inkişaf etmiş, karvan-ticarət yollarının əhəmiyyəti xeyli artmışdı. Məxəzlərdə ərəb müəllifləri qeyd edirlər ki, IX-XIII əsrlərdə Şamaxı qərbdən Bərdə-Gəncə-Tiflis, şimaldan Şabran-Dərbənd, şərqdən Xəzər dənizi, cənubdan Pirsaat çayı kənarı ilə uzanan karvan yolları vasitəsilə dünyanın bir çox ölkələri ilə iqtisadi, mədəni əlaqələr saxlayırdı. Orta əsrlər ərzində Şirvanda memarlığın inkişafının zəruriyyəti islam dini ideologiyası – məscidlərin, mədrəsələrin, müxtəlif dini təyinatlı obyektlərin inşasını tələb edirdi. IX əsrdən etibarən uğurla yüksələn Şirvanşahlar dövlətinin mövcudluğunda idi ki, Şirvan-Abşeron memarlıq abidələrinin ən gözəl nümunələri bu məktəbin başlıca mərkəzlərində – Bakı, Şamaxı və Dərbənd şəhərlərində cəmləşmişdi (Hejmat, 1991: 248; Alyılmaz, 2010: 9-23).

Orta əsrlər dönməndə islam təriqət başçılarına dərin rəğbət bəsləyən Şirvanşahlar dövlətinin hakim rəhbərləri onların xatirəsinə bir zamanlar inşa etdirdikləri tikililərin bəziləri günümüzə yetişmiş və ya çox qismi isə təbii və insan faktoru nəticəsində dağıdılmışdır. Bu ənənə bütün islam coğrafiyasında tanınmış şəxsiyyətlərin məzar abidələri üzərində müxtəlif formada inşa olunan türbələrdə özünü biruzə verir. Orta Asyada, İranda, Türkiyədə və s. məmləkətlərdə dini-tarixi abidələrdə olduğu kimi, Şirvanda da rastlaşdığımız xatirə tikililər üzərindəki kitabələrin mətnlərində təriqət sahiblərinin yaşadıkları dövrdə qazandıqları müqəddəs adları bizə çatdıran bəzən yeganə mənbələrdir (Nemət, 2010, 3-4).

Şirvan ərazilərinin daş yaddaşı olan ilk orta çağlardan tikilmiş türbələrin bir qismi günümüzə gəlib çatmış, digər qismi isə məhv olunmuşdur. Qonşu dövlətlərin dağıdıcı müharibələri, işğalları, dağıntıları və təbii fəlakətlərin törətdiyi dağıntılar

nəticəsində, yüzlərlə abidələrimiz zərəərə gəlmişdir. Ən acı nəticələr Azərbaycanın Rusya ilə İran arasında paylaşdırılmasından sonra meydana gəlmişdir. Gülüstan və Türkmənçay müqaviləsindən sonra başlayan qanlı və dağdıçı 1804-1813-cü illər Rus-İran Müharibəsi nəticəsində çar Rusyasının Azərbaycana qarşı ekspansionist siyasəti hər sahədə özünü göstərmişdir. 1805-ci ilin sonlarına doğru Bakı və Şirvan xanlıqları da işgal edildikdən sonra həm mənəvi, həm də maddi cəhətdən xalq böyük zərər gördü (Azərbaycan Tarixi, 1996: 591-592). Belə ki, bu acı hadisələrdən sonra Azərbaycanın çox bölgələrində olduğu kimi Şirvanda da dini-tarixi binalar dağıdılmış, sökülmüş, özəlliklə də kitabələri məhv edilmiş və ya qonşu ölkələrə daşınmışdır. Sadəcə Ouran və İslam Maarifinə aid dini kitablar deyil, ərəb əlfbasi ilə yazılmış bütün tarixi və ədəbi əsərlər məhv edilirdi. Çar Rusiyası əslində xalqın tarixi hafızasının üstündən bir qələm çəkmək siyasətini yürüdüdü. Çar Rusyasının sələfi olan Sovetlər Birliyi dövründə müsəlmanların yaşadığı ölkələrdə İslam dininin bütün qayda və qanunları kəskin surətdə qadağan olunmuşdur. Bu hadisələr Azərbaycanda çox daha şiddətli bir formada həyata keçirilirdi. Belə ki, yüzlərlə məscid, mədrəsə, xanəqahlar anbara çevirildi və ya yerlə yeksan edildi (Heйmat, 2010: 3-4).

Tariximizin daş yaddaşını nə qədər yox etməyə çalışsalar da, Şirvan memarlıq məktəbinin nadir nümunələri günümüze gəlib çatmışdır. Azərbaycanda ilk orta çağlardan bu yana inşa edilmiş türbələrin bir qismi zamanımıza yetişmişdir. Şirvan memarlarının ucaltdığı dini-tarixi abidələr bu məmləkətin şanlı keçmişini haqqında tutarlı mənbələr kimi çıxış etməkdədir. Belə abidələr sırasında dini-ibadət yerlərimizdən olan məscidlər, ziyarətqahlar, qalalar və türbələr mühüm yer tutur. Qeyd edək ki, türbə dövlət, din xadimlərinin məzarları üzərində, otaq şəkilində inşa edilmiş bir binadır. İlk orta çağlarda yaşamış təriqət başçıları, sufi şeyxlərinin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün tikilən türbələr xalq arasında müqəddəs sayılan yerlərdən biri idi (Oluş Arık, 1969:57-119).

Orta çağlarda İslam prinsiplərinə uyğun olaraq meydana gələn sufizmin təlimləri müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif zamanlarda yaranmışdır. Bu cərəyan Bəsrədən başlasa da, tezliklə bütün İslam coğrafiyasında geniş yayılmışdır (Hümmətova, 2009:85-87). Azərbaycan sufilik məktəbinin qollarından birini təşkil edən xəlvətiliyin yaradıcısı Pir Ömər Avaxılı əş-Şirvani (v.t. h.q.812=m.1409) (Kaçar, 1917:56-57; Uludağ 1997:395), Seyid Yəhya əş-Şirvani əl-Bakuvının Azərbaycan təsəvvüf tarixinin ən böyük məktəbi sayılan xəlvətiliyin fəlsəfi dünyasınının, maddi və mənəvi səciyyələrini və sufiliyin sirrlərini aşkarlamış XIV-XV əsrlərin böyük sufi alimləri olublar (Rıhtım, 2010:12-13). IX-XII əsrlərdə Azərbaycandakı ilk sufilər, XIII-XIV əsrlərdə sufi məktəbləri, XIV-XVI əsrlərdə Xəlvətiyyə və Səfəviyyə təriqətləri, XIX əsrdə Nəqşibənd sufiləri haqqında məlumatlar vardır (Rıhtım, 2010:40,43,47,56).

Şirvan eli əsrlər uzununu bu nadir maddi mədəniyyət incilərini öz köksündə qoruyub saxlamış və Şirvan memarlıq məktəbinin təməlini qoyan tarixi memarlıq abidələri sırasında olmaqdadırlar. Konstruktiv baxımdan şərh olunan abidələr Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərə malikdir. Anadoludakı tikilələrdə olan həndəsi-nəbatı ornament və kitabələrdə Səlcuqlu sənət tərzini orta çağdan Şirvan memarlıq abidələri arasında eyni dövrdə yaranmış nadir kompleks abidələrdən sayılan Qız Qalası (XII əsr), Mərdəkan və Romana qalası (XII əsr), Pir Hüseyn xanəqahı (XIII əsr), Seyid Yahya Bakuvı (XV əsr), Şeyx Dursun (1457), Kələxana (h.1074=m. 1663/1664) və s. türbələrində açıq aydın özünü göstərir (Gi-yasi, 2016: 3-41).

Orta əsrlərin Şirvan abidələrinin əsas kütləsi, Şamaxı, Quba, Ağsu, Bakı və Abşeron kəndlərindədir. Bunlar məscidlər, mədrəsələr, karvansaralar, hamamlar və xatirə tikililəridir. Yaxın və Orta Şərqi regionunun ən nadir ansambllarından biri olan Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin tipik nümunəsi Pir Hüseyn xanəqah kompleksidir (şəkil 1), (Xəlilov, 2013:14).

İlk orta çağlardan Azərbaycan ərazisindəki Şirvanşahlar (861-1538) dövləti qonşu dövlətlər arasındakı dostluq siyasəti, iqtisadi inkişafa və mədəniyyətin tərəqqisinə müsbət təsir göstərməsi Gəncə, Şəmkir, Bərdə, Dərbənd, Təbriz, Şamaxı, Bakı və başqa şəhərlərə gələn karvan-ticarət yolu üzərində inşa olunan memarlıq abidələrinin sayının artmasına təkan verd (Ахундов,1986: 309). Bu dövrdə Azərbaycan da Qarabağ, Təbriz, Naxçıvan və Şirvan memarlıq məktəbi zamanla forma və bədii xüsusiyyətlərinə görə inkişaf edərək məşhurlaşmışlar.

Yaxın Şərqi Avropa ölkələri ilə birləşdirən karvan-ticarət yolu üzərində yerləşən Şirvan memarlıq məktəbinə aid Azərbaycanın görkəmli alim-filosofu Şirvanlı Şeyx Pir Hüseyn xanəqah kompleksinə (XI-XV əsrlər) türbə, məscid, mədrəsə, kitabxan, kərvansaray daxildir. Liman şəhəri Bakıda Şirvanşahlar sarayı (XII-XV əsrlər) kompleksin ətrafındakı karvansaralar, orat əsr karvan-ticarət yolu üzərində meydana çıxmış ictimai-dini mərkəzlərdən ətrafındakı karvansara, xanəqah və türbələr qalıqları zamanəmizə qədər bir sıra yerlərdə qalmışdır (Azərbaycanın tarixi abidələri, 1958: 53, 56, 59-66, 73).

Dövrün dövlət başçıları və yerli əhalinin həm ehtiyac, həm rəqabət, həm də hakimiyyət və güc göstəricisi olaraq Azərbaycanda memarlıq abidələri üzərində hər biri birbirindən gözəl ərəb hərfləri yazı üslubu ilə işlənmiş yazılar – kitabə qeydləri mövcuddur (Крочковская,1939: 11-29). Məxəzlərdən məlum olur ki, xanəqahlar əsasən karvan-ticarət yolları üstündə yerləşir və bir sıra abidələrdən ibarət olurdu. Xanəqah kompleksinə ribat, karvansara, türbə, məscid, ovdan, hamamlar və s. dini və ictimai binalar daxil olurdu (Qiyasi,1991:50). Şirvan memarlıq məktəbinə məxsus XII-XIV əsrlərə aid ən böyük xanəqah Bakı-Salyan karvan-ticarət yolu üzərində yerləşən Pir Hüseyn Şirvani Xanəqahı olub. (Qiyasi, İbrahimov, 2014:4).

Azərbaycanın böyük sufi şeyxi, görkəmli alim-filosof, elmi-fəlsəfi fikir tarixində, islam-fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamış Şeyx Pir Hüseynin Rəvvanın (Şirvaninin) (954-1072-ci il) qəbri ətrafındakı möhtəşəm xanəqah olmuşdur (Rıhtım, Xəlilli, 2011: 14-15). Böyük karvan yolu üstündə yerləşən Pir Hüseyn Xanəqah qapısının üzərində olan altı parça daşdan ibarət kitabdə ərəb dilində süls elementli nəsx xətlə yazı həkk olunmuşdur:

امر هذه المعرة بعهد الملك العام العادل الموييد

المظفرعلاء الدين ملك الاسلام و المسلمين تاج

1. Bu imarətin (tikilməsi) müdrik, ədalətli, Allahın yardımını ilə qalibiyyətli əla əd-Dünya v-əd- Din, İslam və müsəlmanların hakimi.

السلطين وارث جم افريدون ابوا الملوك (٢)

المظفر فريبرز بن گرشاسب بن فرخزاد بن منوچهر ناصر المومنين

2. Çağların və Sultanların tacı, Afridunun tam varisi Əbu- 1. -Müzəffər Fəribürz ibn (oğlu) Gərşasb ibn Fərruxzad ibn Mənuçöhrün hakimiyyəti dövründə, möminlərin müdafiəçisi

اعز الله انصاره بمال الصدر الكبير المفضل المحسب (٣)

افتخار خراسان اشر [ف] الدولة و الدين

3. Allah onun tərəfdarlarını möhkəmləndirsin - əzəmətli, hörmətli, Xorasanın şöhrəti, dövlətin və dinin əşrəfi, ıftixarı (möhtərəm) (Ələsgərzadə, 1942.:25-29).

Xanagahın bir kitabəsi isə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində nümayiş olunur :

المعمر بهز [ه] العمار [ة] شيخ / زاده حبيب الله بن شيخ حاجي- محمد

4. "Bu tikintinin (binanın) Memarı Şeyxzadə Həbibullah ibn Şeyx Hacı Muhəmməddir (Heймаг 1991:41). Kitabənin sözləri ərəb dilində nəstəliq xətilə həkk olunmuşdur (şəkil 2).

Kitabələrinə əsasən Sirvanşah tərəfindən tikilmiş xanagah kompleksinə türbə, məscid, mədrəsə, kitabxan, karvansaray və qala divarları daxildir. Hündür bürcüli divarlarla əhatə edilmiş xanagah kompleksinin memarlıq abidələri orta əsr əzəmətini bu gün belə saxlamışdır (Бретаницкий , 1944, 161; Qarabağlı, 2009: 100-111; Azərbaycanın tarixi abidələri,1958.:73).

Göründüyü kimi,"müdrək, ədalətli, Allahın yardımı ilə qalibiyyətli əla əd-Dünya v-əd-Din, İslam və müsəlmanların hakimi" adını qazanmış Şirvanşah islam təriqət başçısı və dərin hörmət bəslədiyi dövrünün piri olan Pir Hüseynin xatirəsinə xahagahda türbə inşa etdirmiş və xanagah məhz onun adı ilə bağlıdır (Əliyeva, 2017: 372-378).

Dərbəndilər sülaləsinin başçısı Sultan Məhəmməd Dərbəndinin oğlu Şeyx I İbrahim Şirvanşah dönəmində (1382-1417) Şirvanda təşəkkül etmiş sufiliyin önəmli qolu olan xəlvətlik sufi məktəbinin banisi Pir Ömər Avaxılı Şirvaninin adı ilə bağlıdır. Şirvanda yaşayan Əbu Abdullah Siracəddin Ömər bin Əkmələddin Lahci xəlvəti tərəfindən qurulan bu təriqətin "Xəlvətlik" adını almasının səbəbi şeyxin "Xəvəti" olaraq xatırlanmasıdır ki, bunun da arxa planında özünün tez-tez gizli bir yere çəkilərək daha çox ibadət və Allahı zikir etməsidir (Kaçar, 1917:56).

Yerli əhlinin versiyalarına görə şeyxin ibadət və zikir etdiyi yer Avaxıl kəndindəki qoz ağacının koğuşu olmuşdur. Son aparılan qazıntı zamanı türbənin qərb divarı qoz ağacının çürüməkdə olan koğuşu ilə əhatələndiyi üçün arxeoloqlar bu versiyanı nəzərə alaraq ağaca toxunmamış və türbənin həmin divarı tam olaraq açılmamaq üzrə saxlanılmışdır. Həmin yerdən üzü üstə düşmüş vəziyyətdə olan türbə kitabəsini götürmək mümkün olmuşdur. Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri müqəddəs saydığı islam dövrü abidələri- ziyarətgahlar, pir kimi qoruyub saxladıkları bu social-mədəni-ideoloji mərkəzlərin ciddi və hərtərəfli öyrənilməsi məqsədilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya, Etnoqrafiyavə Atropologiya İnstitutunun professoru, tanınmış arxeoloq Qafar Cəbiyevin rəhbərliyi ilə (şəkil 3). 2020-ci ilin əvvəllərində Şamaxının Avaxıl kəndində "Pir Ömər Sultan" adlanan ziyarətgahda ilk tədqiqatlar nəticəsində təriqət başçısının türbəsi aşkarlandı və orta əsrlərə aid daş kitabə (şəkil 4) Azərbaycan epiqrafika elmində qiymətli mənbədən biridir (Cəbiyev,2020;224-230).

Xatırladaq ki, sufi cərəyanının xəlvətiyyə təriqətinin başlıca ideologiyasını yayan rəhbərlərin bir qismi məhz Azərbaycanda, ələlxüsus Şirvanda yaşadıkları bizə mənbələrdən məlumdur:"Halvetilik, cehri zikir adı verilen və ilahi isimlərin yüksək seslə təkrar edilməsi anlamına gələn zikir yöntemini kullanan bir tarikatdır. Miladi 14. yüzilyda bugünkü Azərbaycan'ın Şemahi bölgəsində yaşamış olan Şeyh Ebu Abdullah Siracəddin Ömer bin Ekmelüddin Lahici tərəfindən kurulmuşdur. Pir Ömer Lahici'nin bir ağaç kovuğunda uzun süre halvet çıkarması və ardından gələn müridlərin de tenhada kalmayı tercih etmələri üzerine tarikat bu isimle anılmaya başlamışdır.

Azərbaycanda xəlvətlik sufi məktəbinin əsası Şeyx Siracəddin Ömər Xəlvəti tərəfindən qoyulması yazılı mənbələr də vardır. Avaxıl kəndində anadan olan Ömər Əkmələddin oğlunun həyat və yaradıcılığını araşdıran alimlər onun məhz h.750/ m.1349-cu il, digər versiyaya görə h.798/1397- ci ildə Təbriz yaxınlığında, Mir Əli türbəsi adlanan yerdə dəfn olunması iddia edirdi (<https://rch.ac.ir>). Türk tədqiqatçısı Süleyman Uludağın Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ensiklopediyasının 15-ci cildindəki "Ömer el-Halveti'ye (ö. 800/1397-98) nisbet edilen İslâm dünyasının en yaygın tarikatı" adlı məqaləsində də gördüyümüz kimi Pir Ömər Avaxılının ölüm tarixi h.800=m. 1397/98-ci ilər yazmışdır (Uludağ, 1997: 393-395).

Lakin qarşısına məqsəd qoyan arxeoloq alim Qafar Cəbiyevin səyi nəticəsində 2020-ci ilin əvvəllərindən başlayan arxeoloji qazıntı zamanı Avaxıl kəndində İslamda ən geniş yayılmış sufi təriqətlərindən biri olan xəlvətliyin başçısı Əbu Abdulla Siracəddin Ömər Şirvaninin versiyalarla söylənilən ölüm tarixi və dəfn yeri türbə yerindən aşkarlanan daş kitabədən, müxtəlif tarixlərlə vəfat edən təriqət başçısının məhz bu məkanda dünyasını dəyişməsi bizə ərəbdillilə mətindən bəlli oldu (Cəbiyev, 2020: 224-230).

Bunuda qeyd etmək lazımdır ki, dünyada yayılmış koronavirus (COVID-19) infeksiyası ilə əlaqədar ölkəmizdə də elan edilən xüsusi karantin rejimi dövründə arxeoloji tədqiqatlar müvəqqəti olaraq təxirə salınmışdır. Lakin, bu səbəbdən də yarımqıç qalan tədqiqatın yenidən aparılmasına məhz ölkə başçısı və onun xanımı rəvac verdi. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva 2020-ci il 25 may tarixində Şamaxının Avaxıl kəndindəki Pir Ömər Sultan ziyarətgahında oldular (şəkil 5), (<https://azertag.az/ar/xeber/arabic-1515195>; heydar-aliyev-foundation.org). Bu tarixdən ehtibarən Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi və xüsusi layihəsi əsasında Şamaxının Avaxıl kəndində İslam dünyasında məşhur olan Pir Ömər ziyarətgahında arxeoloji tədqiqatlar yenidən canlandı və nəticədə qocaman qoz ağacının köklərinin dağıtdığı türbənin yerində üzünə aşağı düşüb qalmış əsas kitabəsi aşkar edildi. Beləliklə də, arxeoloqlarımız 12 iyun 2020-ci il tarixində aşkarladıkları çox önəmli bir türbə kitabəsini epigrafiq cəhətdən ilkin öyrənilməsi üçün bizə təqdim etdilər.

Şeyx Ömər türbəsinə aşkarlanan (uzun. 54 sm., hün. 37 sm., dağın qalınlığı 11 sm.) əhəng daşından dördkünc formada üzəri ərəb dilində iri süls elementli nəsx xətlə kitabədə Pir Ömər Sultanın "şeyx", "zahid", "abid" kimi kamil isimləri ilə yanaşı və onun vəfat tarixi hicri təqvimilə üç haşiyədə (iki sətir tam, üçüncü isə yarımqıç formada yazılmışdır) həkk olunmuşdur. Kitabənin ilk öncə I variantını açıqladıqsa da, II variantında sizlərə təqdim etməyi özümüzə börc bildik. Çünki, ikinci variantın düzgün olmasını ehtimalı da vardır .

Kitabənin I variantı:

(١) هذا المشهد المبارك الشيخ الزاهد العابد قدس اصحاب الطريقة

(٢) شيخ [پیر] عمر [ند] قدس الله روحه العزيز في تاريخ ربيع الاول

(٣) سنة اثنا عشر و ثمانمائه

Kitabənin tərcüməsi: "Bu mübarək məşhəd* (məqbərə) Şeyx, Zahid**, Abid***, təriqət**** səhablərinin (əhlinini) başçısı Şeyx Pir Ömərindi. Allah əziz ruhunu müqəddəs eləsin. Tarix 812-ci il rəbiuləvvəl ayında". H.812 ci il rəbiuləvvəl ayında = m. bazar günü 14 iyul ayı 1409-cu il tarixində)

* Məşhəd- şəhid olunan yer

**Zahid - Dünyanın zövq və nemətlərindən əl çəkib vaxtını ibadətlə keçirən dindar adam.

*** Abid- Din və ibadətlə məşğul olan adam, vaxtını ibadətlə keçirən adam.

**** Təriqət -Hakim dindən ayrılmış dini icma, islam məsləklərindən, məzhəblərindən hər biri

* QEYD: Onuda qeyd etmək lazımdır ki, kitabənin tərəfimizdən ilkin oxnuşunda ikinci sətirdə cümlənin sonu Azərbaycan türkcəsi ilə "شيخ پيرعمريند" -Şeyx Pir Ömərindi" kimi açıqlansa da, lakin digər tərəfdən də diqqət yetirsək, görərik ki,kitabədəki ikinci haşiyənin birinci cərgəsində "شيخ -Şeyx" sözünün qarşısında "ير - ir", ikinci cərgədə isə "عمر - Ömər" adının qarşısında "ذ -nz" hərifləri, hətta "ن - nun" hərfinin üzərində diakritik işarə, yəni hərəkə (hərflərin üzərində çəkilən kiçik maili xətt, incə hərfin üzərindədirsə "ə" , qalın hərflərdə və «ra» hərfində "a", hətta "o" çalarlı əlavə edib oxunur) yazılmışdır. Aşağıdan yuxarı oxunurkən, söz "ندير - nəzir" kimi oxunur. نذير -ərəb sözü olub mənası I. Öyüdverici, nəsihətverici; II. Müjdəçi, bəşarətçi- deməkdir (Баранов,1976:793). Bunu nəzərə alıb, II və III variantları sizlərə təqdim edirik:

Kitabənin II variantı:

1) هذا المشهد المبارك الشيخ الزاهد العابد قدس اصحاب الطريقة

2) شيخ عمر[ندير] قدس الله روحه العزيز في تاريخ ربيع الاول

3) سنة اثنا عشر و ثمانمائه

Kitabənin tərcüməsi: "Bu mübarək məşhəd (məqbərə) Şeyx, Zahid, Abid, təriqət səhabələrinin öyüdvericisi, nəsihətvericisi (2. Müjdəçi; bəşarətçi) Şeyx Ömərindi. Allah əziz ruhunu müqəddəs eləsin. Tarix 812-ci il rəbiuləvvəl ayında". H.812 ci il rəbiuləvvəl ayında = m.1409-cı il 14 iyul ayı bazar günü.

Kitabənin II variantda ehtimal etdiyimiz ərəb dilində نذير- sözü "1.öyüdverici, nəsihətətamiz, nəsihətverici; 2. müjdəçi, xəbərçi, bəşarətçi) mənasındadır. Kitabədə o dövrün xəttatı tərəfindən ərəb dilində [ندير]- "öyüdvericisi, nəsihətvericisi və ya müjdəçi" sözünün yazılması mətni daha dolğun formada bizə çatdırma ehtimalını verir (Баранов, 1976: 793).

Kitabənin III variantı:

1) هذا المشهد المبارك الشيخ الزاهد العابد قدس اصحاب الطريقة

2) شيخ پير عمر[ندير] قدس الله روحه العزيز في تاريخ ربيع الاول

3) سنة اثنا عشر و ثمانمائه

Kitabənin tərcüməsi: "Bu mübarək məşhəd (məqbərə) Şeyx, Zahid, Abid, təriqət səhabələrinin tayı- bərabəri olmaya (nadir) Şeyx Pir Ömərindir. Allah əziz ruhunu müqəddəs eləsin. Tarix 812-ci il rəbiuləvvəl ayında". H.812 ci il rəbiuləvvəl ayında = m.1409-cı il 14 iyul ayı bazar günü.

III variantda da ehtimal etdiyimiz ərəb dilində [ندير] - sözü "onun tayı bərabəri yoxdur, onun bənzəri yoxdur" mənasını kəsb edir. Kitabədə Şeyx Ömər sözünün qarşısındakı bu sözün açıqalınması üçün ərəb dilində olan lüğətdəki mətnə uyğun sözlərə müaricət etməkdə məqsədimiz bu kəlmənin doğru yazılışını üzə çıxarmaqdır (Баранов, 1976:791).

Kitabəndən də bəlli olur ki, Pir Ömər 1409-cu ilin iyul ayında Avaxıl kəndində vəfat etmişdir. Kitabədə Pir Ömər "şeyx", "zahid", "abid" kimi epitetlər, təriqət (xəlvətlik) səhəbələrinin, əhlinin "əziz"i olduğu qeyd olunmuşdur.

Kitabədə Pir Ömər Avaxilinin hicri təqvimi ilə 812-ci ildə rəhmətə getməsi həkk olunmuşdur, lakin tədqiqatçı Süleyman Uludağ xəlvətiyə təriqətinin davamçısı Əxi Mirəm Əmrənin ölüm tarixinin 812/1409-cu ildə, Pir Ömər ölümünü isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 800/1397/98-ci illər vermişdir. Aralarında 12 il fərq qoyan Süleyman Uludağın yazdığına əsasən onun davamçısının ölüm tarixi nə dərəcədə doğrudur, bizə bəlli deyildir (Uludağ, 1997:394). Şeyxin davamçılarından Hacı İzzəddin (ö.t. 828/1425), Sədrəddini Xiyavi (ö. t. 860/1455) tərəfindən davam edən təriqətin "Piri Sani" adını qazanmış, Bakının Şirvanşahlar saray kompleksində türbəsi bu günə kimi qalan, Seyid Yəhya Şirvani (ö. t. 870/1466) olmuşdur. Bu silsilədən bizə bəlli olur ki, xəlvətiyə təriqəti Azərbaycanda yaranmış və inkişaf edərək buradan Anadoluya, Anadoludan da Balkanlara, Suriyaya, Misirə, Şimalı Afrikaya, Sudana, Həbəşistana və Cənubi Asyaya yayılmışdır (Uludağ, 1997:395).

Digər Şirvanın tanınmış şəxsiyyəti "övliaların görkəmlisi" adını qazanmış Əhməd Padarın oğlu Şeyx Dursundur. Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səlcuqlu və Osmanlı sultanları kimi Şirvanşahlar da təsəvvüfə xüsusi maraq göstərmiş, sufi şeyxlərini himayə etmiş və onların məzarları üzərində Səlcuqlu sənətinə özəlliklərini özündə daşıyan tikililərdən olan türbələr inşa etmişlər. Belə şeyxlərdən birinin məzarı üstündə ucaldıran Şirvan bölgəsində Ağsu şəhərinin 3 metrliyində Şeyx Dursun türbəsidir (şəkil 6). Türbə üstü tikintinin gövdəsinə uyğun olaraq səkkizgüşəli prizma şəklində yerli əhəng daşdan tikilmişdir. Türbənin qapısının üst hissəsində yerləşdirilən daş lövhə üzərində ikisətirlilik gözəl süls xəttlə, ərəb dilində kitabə həkk olunmuşdur (şəkil 7). Xatırladaq ki, kitabəni araşdıran alimlər arasında tanınmış epiqatçı alim Məşədixanım Nemətinə imzası var. Şirvan türbələri üçün xarakterik olan Şeyx Dursun türbəsinin güney-doğuya açılan qapısının yuxarısında ərəb dilində yazının tarixini mərhum alim Məşədixanım Nemət araşdıraraq qeyd edir ki, hicri təqvimi ilə "haram zilhiccə ayı, səkkiz yüz birinci ildə" (h.q.801=m.1399) Şeyx vəfat etmişdir:

هذا المشهد المعطرو المرقد المنور قطب الالوليا

شيخ دورسون بن احمد پادار و فاته في شهر

ذي الحجة الحرام سنة احدى ثمانمئة

"Bu xoş rayihəli müqəddəs (ziyarətqah) və işıqlı məqbərə övliaların görkəmlisi Şeyx Dursun ibn Əhməd Padarındır. Onun vəfatı haram zilhiccə ayı, səkkiz yüz birinci ildə (h.q. 801=m.VIII-IX. 1399) baş vermişdir" (Nemət, 2010; 60-61; Неймат, 2011:74-75).

Lakin, Şeyx Dursun türbəsidəki kitabənin tarixi yazılan hissəsi pozulduğu üçün mərhumun ölüm tarixi zamanla dövrün epiqrafçı alimləri tərəfindən müxtəlif formada oxunmuşdur. Bu isə türbənin tarixi barədə müxtəlif fikirlərin, rəvayətlərin yaranmasına səbəb olub. Elmi araşdırmalarda Şeyx Dursunun kimliyi barədə müxtəlif mülahizələr irəli sürülür. Belə ki, XIX əsrin 30-cu illərində Qafqazın, o cümlədən, Azərbaycanın islam epiqrafik abidələrinin öyrənilməsi işində böyük rolunu oynayan məşhur şərqşünas alim akademik B.A.Dorn bəzi tarixi abidələrimizin estampını çıxararaq, Sank-Peterburqda geniş bir arxiv yaratmağa nail olmuşdur. Şeyx Dursun kitabəsinin araşdırılmasının tarixinə nəzər yetirsək görərik ki, XIX əsrdə akademik B.A.Dorn, 1926-cı il C.Aleksandroviç (Nəcəfi) və 1980-cı illərdən sonra Azərbaycanın görkəmli epiqrafçı alimi Məşədixanım Nemət tədqiq etmişlər (Nemət, 2010; 60-61; Неймат, 2011: 74-75). Bu baxımdan akademik B.A.Dornun, C.Aleksandroviç (Nəcəfi) və M.Nemətin fikirləri bizim üçün çox maraqlıdır. Şeyx Dursun türbəsinin kitabəsində yazılmış vəfat tarixini tədqiqatçılar belə təyin etmişlər:

I. B.Dorn- h.q.781=miladi 1380-ci il, 09 mart cümə (beşinci gün);

II. C.Aleksandroviç (Nəsəfi) - h.q. 806=m.1404-cü il, 10 iyun çərşənbə axşamı (ikinci gün);

III. M.Nemət - h.q.801=m.1399-cu il, 04 avqust bazar ertəsi (birinci gün) tarixlərini öz əsrlərində qeyd edir.

IV. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında və Ağsu Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin materiallarında isə türbənin tarixi h.q. 861=m. 1457-ci il kimi göstərilib.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, epiqrafçı alimimiz M.Nemət özündən əvvəlki tədqiqatçıların təyin etdiyi tarixi yanlış hesab edərək, əsərlərində Şeyx Dursunun vəfat tarixini 1380-ci il, 1404-cü il və ya 1457-ci il deyil, 1399-cu il olduğunu qeyd etmişdir.

Lakin, 2018-ci ilin iyul-avqust aylarında İtaliya Respublikasının Beynəlxalq YOCO-CU Asosiasiyasının bərpəçilərinin iştirakı və nəzarəti ilə Şeyx Dursun türbəsində bərpa-konservasiyasına ehtiyac olmasını həyata keçirərkən, tərəfimizdən həm də kitabənin mübahisəli tarixinin yenidən araşdırılması zəruriyyəti ortaya çıxdı (Dr. Andrea və b. , 2018: 28-33).

Bu səbəbdən də yenidən gündəmə gələn kitabənin estamplı tərəfimizdən çıxarıldı və araşdırılaraq h.801 =m. 1399-cu il deyil, h. 861=m1457-ci il olması versiyası ilə də qarşılaşdıq. Kitabədə Şeyxin vəfat yazılan hissəsi pozulduğu üçün epiqrafçı ailimlər müxtəlif tarixləri təyin etmişlər. Bu isə türbənin tarixi barədə müxtəlif fikirlərin, rəvayətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

هذا المشهد المعطرو المرقد المنور قطب الالوليا

شيخ دورسون بن احمد پادارى وفاته فى شهر

ذى الحجه الحرام سنة احدى وستون وثمانمائه

Tərcüməsi: “ Bu ətirli, gözəl iyli Şəhidgah nur və işıq ilə dolmuş məzar Övliyalar Qütbü və sədri Şəhid olmuş Şeyx Dursun bin (oğlu) Əhməd Padarinindir ki, haram zilhiccə ayı, səkkiz yüz altmış birinci (h.q.861=m.1457) ilində bu dünyadan getmişdir”.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, Şeyx Dursunun vəfat tarixi ilə bağlı olan ehtimallar onun irsinin yenidən araşdırılmasını zəruriyyətini ortaya çıxartdığı üçün qarşımıza yeni məqsədlər qoydu. Belə ki, hazırda tərəfimizdən Şeyx Dursunun məqbərəsi ətrafındakı çoxsaylı sənduqə tipli məzar daşlarının ilk epiqrafik cəhətdən tədqiqatı aparılmış və kitab-albom şəkilində hazır vəziyyətə gətirilərək, geniş oxucu kütləsinə təqdim olunacaq. Əsərdə xarici ölkə arxivlərindən əldə etdiyimiz yazılı mənbələrdə Şeyx Dursunun həyat və fəaliyyətinə, eləcə də vəfat tarixinə yeni bioqrafik məlumatlar tariximizin bizə bəlli olmayan qaranlıq məqamlarına işıq saçacağına ümid edirik.

Xatırladaq ki, akademik B.A.Dornun fondunda Şirvan şeyxləri haqqında məlumatda Şeyx Dursun və onun davamçıları olan Kələxana türbələrində uyuyan şeyxlərin haqqında da qısada olsa çox maraqlı məlumat vardır: “Şeyx Dursun əsl Şirvan əhliyəndir. Xançoban mahalından, padar tayfasındandır. Şeyx Dursun ibn Əhməd Padar şərəfli bir adam olub, Qoşun mahalından Kələxana qəryəsinin qərbində vəqə olan məşhur yeddi günbəzlər bu Şeyx Dursunun övladlarıdır” (Nemət,1992: 33).

Belə ki, Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Şamaxı milli-mənəvi dəyərlərimizin, dünya əhəmiyyətli tarixi abidələrimizin, mədəniyyət, elm, incəsənət və mənəvi mərkəzlərdən biri sayılır. Tarix boyunca dini təriqətlərə meydan olan

Şamaxıda XVII əsrə aid daş yaddaşımız olan Kələxana türbələr kompleksi bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır (şəkil 8). Lakin, dövrün acı nəticələri ilə üzleşən döqquz ədəd türbədən, səkkiz ədədi qalmaqdadır ki, onlardan da biri ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. Səkkizguşəli formaya malik türbələrin ətrafında Şirvan memarlıq məktəbi üslubunda işlənmiş daş sənduqələr mövcuddur. Türbələrdən yalnız birində həkk olunan kitabədən bizə bəlli olur ki, türbələrdə dövrün yüksək məqamli din xadimləri və şeyx dəfn olunmuşdur (Сысоев, 1927, 108-125). Kitabədə türbənin inşa tarixi və dəfn edilənin kimliyi haqqında məlumat verilmişdir:

هذه المرقد المرحوم المغفور الى رحمة الله تعالى
 شيخ ابراهيم بن امير احمد اولاد شيخ اسرافيل بن مشايخ جلغري
 سرکار عبدالعظيم بن امير علي الى رحمة الله
 الف و سبعين و اربع

Kitabənin tərcüməsi: " Bu məzarda rəhmətlik, bağışlanmış (Allah tərəfindən) Çilgər şeyxlərindən Şeyx İsrafilin nəslindən olan, yüksək tanrı tərəfindən bağışlanmış Şeyx İbrahimin oğlu Əmir Əhməd dəfn edilmişdir. Sərkər Əmir Əli oğlu Əbdüləzim. Allah bağışlasın onu! İl min yetmiş dörd. H.q. 1074=m.1663/34cü il (Саламзаде, 1951:70 ; Неймат, 2011:103).

Kitabədən məlum olur ki, türbə hicri təqvimii ilə 1074-cü ildə (miladi 1663/1664) sərkər rütbəli memar Əbdüləzim tərəfindən inşa edilmişdir (şəkil 9). Kitabədə təriqət sahəbəsi olan Şeyxin məzarı üzərində ucalan türbədən məlum olur ki, dövrün hakim şəxslər tanınmış din alimlərinin adlarını tarixə yazdırmışdılar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, günümüzdə gəlib çatan bu daş yaddaşlarımızı araşdırarkən, o dövrdən bəhs edən yazılı mənbələrə böyük ehtiyac duyulur.

Xəlvətiyyə təriqəti kimi beктаşiiyyə təriqətinə mərkəzlərindən birinin Şirvan da mövcud olmasını göstərən ən tutarlı sübut indi Sabirabad rayonunun Şıxlar kəndindəki beктаşi Baba Samit piridir. Türbə Şah Təhmasibin hökmranlığı zamanı Şirvan bəylərbəyisi Abdulla xan Ustaçlunun səyi nəticəsində tikilmişdir (h.993, miladi 1585-ci il). Beктаşiiyyə yarıməfsənəvi türk sufisi Xorasanlı Hacı Beктаş Vəli (d.t. 1209 Nişapur – ö.t. 1271 Nevşəhər) adı ilə bağlıdır. O, XIII əsin axırınıc rübündə Anadoluya (Rumeli) gəlib yeniçeri ordusunu düzəltmişdi və Türkiyədə böyük nüfuzə malik olmuşdur. Anadoluda on il ərzində beктаşiləri tətqiq etmiş Besim Atalayın fikrincə, "Nadi Əliyyə" (Əlini çağır) duası beктаşiiyyənin bütün qollarına aid olmuşdur (Atalay, 2018:312).

Azərbaycanda əsasən Beктаşiiyyənin babilər qolu fəaliyyət göstərmişdir. Sabirabad rayonunun Şıxlar kəndindəki "Baba Samit" türbəsinin kitabəsində Baba Samit hacı Beктаşın oğlu kimi qeyd olunmuşdur (Nemət, 2010:102). Buzovna qəsəbəsindəki Xəlifə Əli türbəsinin kitabəsində (H.1051, M. 1641-1642-ci il) (Ələsgərzadə, 1959:33-49), Ramana məscidinin kitabəsində (H.1046, M. 1636-1637-ci il) Beктаşiiyyə cəmiyyətinin qolu olan "Baba Samid dərvişləri" xəlifələrinin bir neçə arxa adları çəkilir. Onların nəslii olaraq xəlifəlik vəzifəsində çalışdıqları göstərilir. Buzovnadakı Xəlifə Əli türbəsinin ətrafında dəfn olunanların məzar daşlarının kitabələri çox maraqlı məsələləri açır. Məzar daşlarında "Nadi Əliyyə"

نَادِي عَلِيًّا مَظْهَرًا الْعَجَائِبِ تَجِدُهُ عَوْنًا لَكَ فِي التَّوَائِبِ

"Əlini çağır ki, əcaib kəmalət və sifətlərin məzhəridir ki, səni çətinliklərdə yardımçın

olsun" duası ilə yanaşı, onların cavan öldüklerini, epitafiyalardakı "əş-şəhid əs-səid" (xoşbəxt şəhid) sözlərinin yazılması, onların torpaq və din işi uğrunda mübarizədə həlak olduqlarına işarədir (Неймар., 1991:22-25).

Nəticə: Bütün bu tarixi faktlara söykənərək Şirvanda "Övliya", "Şeyx", "Pir", "Zahid" kimi adlandırılan türbələr, ziyarətgahlar, pirlər və yüzlərlə məzar daşları ilə zəngin olan yaşayış yerlərinin belə adında bu müqəddəs epitetlərin mövcudluğu bu bölgənin təriqətlərlə sıx bağlı olması və zəngin bir tarixi keçmişə malik olduğunu söyləməyə imkan verir. Şirvan ərazilərində bu gündə möhtəşəmliyi ilə ayaqda duran məscidlər, türbələr, xanagahlar, təriqət nümayəndələrinə məxsus ziyarətgahlar, pirlərin və s. dini-tarixi tikililərin epigrafik cəhətdən araşdırılmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Şirvan ərazisindəki orta əsrlərdə inşa olunan qorunma, xatirə və mülki tikililərin əsaslı bərpası, keçmiş ənənələrə sadıq qalmaq məqsədilə onların müxtəlif çeşidli həndəsi və nəbati ornamentli motivləri, zəngin kompozisiya qurluşuna malik epigrafik kitabələri dövlət tərəfindən qorumaq və dünya əhəmiyyətli abidəyə çevrilməsinə inanırıq.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərneşr, 1996.
2. Azərbaycanın tarixi abidələri. Bakı: "Qızıl Şərq", 1958.
3. Alyılmaz Cengiz. Azərbaycan'da Eski Türk İzleri // I. Uluslararası Uzak Asyadan Ön Asyaya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri. Afyonkarahisar: AKÜY., 2010, 9-23.
4. Besim Atalay. Bektaşilik ve Edebiyatı. İstanbul, Yayın Tarihi: 17.04.2018, sah. 312.
5. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B.: Azərneşr, 1989.
6. Dr. Andrea Macchia, Dr. Mauro Francesco La Russa, Dr. Fariz Xəlilli, Dr. Həbibə Əliyeva, Laura Rivalori, Romana Albini, Şəhla Xəlilli, Günel Əliyeva, Tofiq Cəfəri, Fərid Ağalarov - İtaliya və Azərbaycan bərpachılarının əməkdaşlığı: Şeyx Dursun türbasının konservasiya və konsolidasiyası layihəsi // IV Beynəlxalq Həmzə Nigari Azərbaycan Cümhuriyyətinin Quruluşunun 100-cü ilində Türkiyə-Azərbaycan Əlaqələri Simpoziumu Materialları (Bildirileri) 25-27.10.2018, Amasiya, Türkiyə, 2018, s. 28-33.
7. Ələsgərzadə Ə.Ə. Xanəgah kitabələrinə dair bəzi qeydlər / SSRİ EA Azərb. Filialının xəbərləri, № 6, 1942, s.25-29
8. Ələsgərzadə Ə.Ə. Xəlifə Əli və Məhəmməd mömin türbələrinin kitabələri/ Azərb. SSR EA Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi Əsərləri, c.I, 1959, s. 33-49.
9. Həbibə Əliyeva. Şirvan ərazisindəki ən böyük xahagahın kitabələri haqqında//Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2017. Bakı: "Elm", 2017,372-378.
10. Habibe Aliyeva. Şirvanın Türk-İslam Mədəniyyətini özündə təcəssüm etdirən məscidləri // 15. Uluslararası türk sanatı, tarixi və folkloru çevrimiçi kongresi/ sanat etkinlikleri ("2021 Hacı Bektaş Veli, Ahi Evran ve Türkçe Yılı Armağanı"), Basım Tarihi: 29.12.2021, ISBN: 978-605-73815-3-8, ADÜ Yayın Numarası: 77// 21-22-23 Haziran (June) 2021, Konya -Türkiye, Konya, 2021, seh. 43-48.
11. Hümətova X. Təsəvvüfün İslami qaynağı və ilkin sufilər//Bakı İslam Mədəniyyətinin Paytaxtıdır-2009 (Beynəlxalq konfarsın tezisləri 9-10 noyabr), Bakı: Elm və Təhsil, 2009, s. 85-87.
12. Xəlilov M. Hacıqabul Rayon Pir Hüseyin Xanagahı Tarix- Memarlıq Qoruğu //Pir Hüseyin Sirvanı. Bakı: Təhsil, 2013.
13. Qarabağlı R. Qarabağın İslam Memarlığı. Bakı: Elm və Təhsil, 2009.
14. Qafar Cəbiyev. Avaxılda arxeoloji tədqiqatlar // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi -2020.Bakı: "Azpolograf",2022(0), 224-230.
15. Qiyasi C. Nizami dövrünün memarlıq abidələri, Bakı, İşiq nəşriyyatı, 1991.
16. Qiyasi C., İbrahimov K. " Bir xanagahın tarixi", // Azərbaycan " qəzeti, 13.04.2014, s.4.
17. Məşədixanım Nemət. Azərbaycanda pirlər. Bakı, "Elm və Təhsil", 2010.
18. Mücahit Kaçar. Halvetilik Hakkında Önemli Bir Türkçe Eser: Muslihiddin Gırnatevi'nin İstivâ-yı Tarik-i Muhammediyye fi Silsiletü'l-Aleviyye'si. Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Sayı 8), Amasiya, 1917, s. 55-74.
19. M.Öluş Arık, "Erken Devir Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", Anadolu: Anatolia, XI, Ankara , 1969, s. 57-119.

20. Nemətova. M.S Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair (epiqrifik abidələr əsasında). Bakı : Az. SSR EA nəşriyyatı, 1959.
21. Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvı və xəlvətlik. Bakı: Qismət, 2005.
22. Rıhtım M. Seyid Yəhya Əş-Şirvani Əl-Bakuvı və Şəfa əl Əsrar (Sufiliyin sirləri). Bakı: Elm, 2010.
23. Rıhtım M., Xəlilli F.S. Mövlana İsmayıl Siracəddin Şirvani. Bakı: CBS, 2011
24. Süleyman Uludağ . Halvetiyye (ؤي ت و ل خ ل ل) Ömer el-Halveti'ye (ö. 800/1397-98) nisbet edilen İslâm dünyasının en yaygın tarikatı. TDV İslâm Ansiklopedisi'nin, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c.15, 1997, s.393-395.
25. Ziya Bünyadov . Dinlər, təriqətlər, məzhəblər.Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
26. Ахундов Д. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, Азернешр, 1986.
27. Баранов Х,К, Арабское-Русский Словарь.Около 42 000 слов. Изд.5-ое,перераб. и доп.М., «Русский язык»,1976.
28. Бретаницкий Л.С. Архитектурные школы средневекового Азербайджана (XII-XV вв.) «Искусство Азербайджана» , т.II. Баку, 1944.
29. Дорна Б. Отчет об ученом путешествии по Кавказу и южному берегу Каспийского моря // Спб., 1861.
30. Саламзаде А. В. Архитектура мавзолеев Азербайджана XIII-XIX вв. Изв,АНССР, №3,1951
31. Сысоев В. Поездка в Шемахинский уезд с археологической целью 1-12 мая 1925 года: (обследование средневековых памятников): Легенда о кладе Александра Македонского /В.Сысоев // Изв. Об-ва обследования и изучения Азербайджана.-1927. №4. -С.108-125.
32. Крачковская В.А. Изразцы мавзолея Пир Хусайна.// ТИК, Доклады, М.-Л. Изд-во АН СССР, 1939, с.11-29.
33. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том 1. Баку:Элм, 1991, 248 с.
34. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т.5, Баку: Элм и тахсил, 2011, 240 с.
35. <https://rch.ac.ir>
36. <https://azertag.az/ar/xeber/arabic-1515195;heydar-aliyev-foundation.org>.

ŞƏKİLLƏR

Şəkil 1.Pir Hüseyin xanəgahı Şəkil 2. MATM qorunan Pir Hüseyin xanəgahının kitabəsi

Şəkil 3. Arxeoloq Qafar Cəbiyevin Şəkil 4. Şeyx Ömər türbəsindən aşkarlanan kitabə

Şəkil 5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva 2020-ci il 25 may tarixində Şamaxının Avaxıl kəndindəki Pir Ömər Sultan ziyarətghahında

Şəkil 6.Şeyx Dursun türbəsi Şəkil 7. Şeyx Dursun türbəsinin kitabəsi

Şəkil 8. Kələxana türbə kompleksi Şəkil 9. Kələxana türbəsinin kitabəsi

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
AZƏRBAYCANIN Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
KONKRET İCTİMAİ BƏLİTİ

Eşqin kanı Qarabağdır!

V BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ SİMPOZİUMU

MATERİALLARI

2022-ci il Şuşa ilinə həsr olunur.
Quzanlı/Ağdam, 17-19 may 2022-ci il

Hazırlayanlar:

Şəhla XƏLİLLİ
Fəriz XƏLİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU